

DIZARTRIK BOLALARDA UCHRAYDIGAN YOZMA NUTQ KAMCHILIKLARINI BARTARAF ETISH**K.A.Tajimuratova – katta o'qituvchi***Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti***УСТРАНЕНИЕ НЕДОСТАТКОВ ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ У ДИЗАРТРИЧЕСКИХ ДЕТЕЙ****К.А.Тажимуратова – старший преподаватель***Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза***ELIMINATION OF WRITTEN SPEECH DEFICIENCIES IN DISARTHIC CHILDREN****K.A.Tajimuratova – Senior Lecturer***Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz*

Tayanch soʻzlar: dizartriya, motor nutq buzilishi, serebral falaj, nevrologik buzilishlar, disgrafiya, disleksiya, fonematik idrok, artikulyatsion motorika, prosodiya, nutqiy nafas.

Rezyume. Maqolada dizartriyaning bolalar ogʻzaki va yozma nutqiga koʻrsatadigan taʼsiri, uning nevrologik sabablari hamda yozma nutqda yuzaga keladigan disgrafiya va disleksiya kabi buzilishlar yoritilgan. Shuningdek, yozma nutq kamchiliklarini bartaraf etishning kompleks logopedik yoʻllari, jumladan, fonematik idrokni rivojlantirish, artikulyatsion-nafas mashqlari va grafomotor koʻnikmalarni shakllantirish masalalari bayon etilgan.

Ключевые слова: дизартрия, моторное речевое нарушение, детский церебральный паралич, неврологические нарушения, дисграфия, дислексия, фонематическое восприятие, артикуляционная моторика, просодия, речевое дыхание

Резюме. В статье рассматривается влияние дизартрии на устную и письменную речь детей, её неврологические причины, а также такие нарушения письменной речи, как дисграфия и дислексия. Кроме того, описываются комплексные логопедические методы коррекции письменной речи, включая развитие фонематического восприятия, артикуляционно-дыхательные упражнения и формирование графомоторных навыков.

Key words: dysarthria, motor speech disorder, cerebral palsy, neurological disorders, dysgraphia, dyslexia, phonemic perception, articulatory motor skills, prosody, speech breathing.

Summary. The article examines the impact of dysarthria on children's oral and written speech, its neurological causes, as well as written speech disorders such as dysgraphia and dyslexia. It also describes comprehensive speech therapy approaches to correcting written speech, including the development of phonemic perception, articulatory-breathing exercises, and graphomotor skill formation.

Kirish. Motor buzilishlari boʻlgan bolalarda koʻpincha motor nutq buzilishi dizartriya kuzatiladi, bu holat nutq uchun ishlatiladigan har qanday yoki barcha mushaklarning tonusi, kuchi va koordinatsiyasiga taʼsir qiladi. Natijada yuzaga keladigan nutq qiyinchiliklari yengil, artikulyatsiyasi biroz buzilgan va nafas oluvchi ovozdan tortib, chuqur, tanib olinadigan soʻzlarni ayta olmaslikka cha boʻlishi mumkin. Arkhipova bergan tuchunchasi: Dizartriya – gapirish uchun zarur boʻlgan mushaklarni boshqarishdagi qiyinchiliklar bilan bogʻliq nutq buzilishi [1] deb qayd etadi.

Dizartriya bilan ogʻrigan bolalar koʻpincha yuzaki, tartibsiz nafas oladilar, bu esa nutqni qoʻllab-quvvatlash uchun yetarli nafas olishda qiyinchiliklar tugʻdiradi. Dizartrik bolalarga koʻpincha muloqotning tabiiy shakllarini toʻldirish uchun muloqot vositalari buyuriladi. Biroq, amaliyotda ovoz va nutq ishlari chiqarishga yoʻnaltirilgan terapiyani taʼminlashda farq mavjud. Tavsiyaviy tadqiqotlar terapiya nutqni yaxshilashi mumkinligini koʻrsatdi, ammo uning samaradorligi baholanmagan. Dizartriya nevrologik buzilishlardan kelib chiqadi va bolalar hayotining erta davrida, tugʻilishdan oldin, tugʻilish paytida yoki tugʻilgandan keyin, masalan, miya falajida yoki erta bolalik davrida bosh miya shikastlanishi yoki nevrologik kasallik tufayli yuzaga kelishi mumkin. Muloqotdagi qiyinchiliklar bolalarning rivojlanishiga katta taʼsir koʻrsatadi. Ular bolalar serebral falaji bilan ogʻrigan bolalarning hayot sifatini pasaytiradi va bolalarni ijtimoiy chetlatilish, taʼlimdagi muvaffaqiyatsizlik va keyinchalik ishsizlik xavfiga duchor qiladi.

Adabiyotlar taxlili. R.Levina aytishicha: “Nutq va til terapiyasi bolalarga nafas olish va nutq uchun harakatlarni boshqarishga yordam berishga va shu bilan birga yanada tushunarli boʻlishga qaratilgan”. Serebral falaji boʻlgan

bolalarning taxminan 20 foizida nutq dizartriya bilan bogʻliq [6]. Biz yana qancha bolalarda dizartriya boshqa sabablarga koʻra paydo boʻlganini bilmaymiz, ammo miya falaji va bosh jarohati nutq va til terapiyasiga murojaat qilishning eng keng tarqalgan tibbiy sabablaridan biri boʻlib qolmoqda. Dizartriyaning nutq buzilishlari nevrologik asosga ega boʻlganligi sababli, ular bartaraf etilmaydi.

Intervensiya bolalarning nutq qobiliyatini maksimal darajada oshirishga intiladi, ularga turli harakatlardan foydalanishni oʻrgatadi va bu harakatlar uchun yangi harakat dasturlarini yaratadi. A.Lurining monografiyasida: Yangi harakat xatti-harakatlarini oʻrganish uzoq vaqt davomida sezilarli terapiya sarfini oʻz ichiga olgan intensiv amaliyotni talab qiladi [5] deb yozilgan. Shu sababli, dizartriya terapiyasi sogʻliqni saqlash xizmatlariga sezilarli xarajatlarni keltirib chiqarishi mumkin, garchi bolalikdagi buzilishning tarqalishi kichik boʻlishi mumkin.

T.B.Filicheva va G.V.Chirkina bolalar boshdan kechiradigan motor nutq buzilishlarini va bu buzilishlar keltirib chiqaradigan tushunish cheklovlarini kamaytirish uchun nutq va til terapiyasi dizartriya boʻyicha darsliklarda ilgari surilgan deb taʼkidlaydi [2]. Ovoz yoʻllarining barcha quyi tizimlariga, nafas olish, burun rezonansi, artikulyatsiya va balandlikni nazorat qilishga qaratilgan yondashuv odatda tavsiflanadi va nevrologik insult (masalan, insult) dan keyin orttirilgan dizartriya bilan kasallangan kattalar uchun aralashuvlarga oʻxshaydi. Nutq hosil qilishda bir yoki bir nechta quyi tizimga eʼtibor qaratadigan davolash, masalan, bolalarga nafas olishni nazorat qilish va soʻz birikmasi boʻylab nutq uchun yetarli bosimni saqlashga yordam berishga qaratilgan boʻlishi mumkin. Bu bolalarga nafas chiqarishning boshida qanday gapirishni boshlashni va gapirishni kichikroq fazalarga boʻlishni oʻrgatishni oʻz

ichiga olishi mumkin, shunda ular yetarli hajmni saqlab qolishlari mumkin.

Intervensiya, shuningdek, og'iz bo'shlig'i mushaklarining aniqroq harakatlanishiga imkon berish uchun bolalarning nutq tezligini sekinlashtirishni o'z ichiga oladi. Strand va Yorkston ham og'iz bo'shlig'i hajmini oshirish uchun nafas olish kuchini oshirish va nutqda jag' harakatlarini kattaroq qilish, shuningdek, nutq paytida nafas yo'llarini burunga yopishga yordam beradigan nutq va nutqsiz mashqlardan foydalanishni qo'llab-quvvatlaydilar [3].

Artikulyatsiyani davolash faqat nutq ishlab chiqarishning boshqa jihatlari hal qilingan yoki hal qilinayotganda tavsiya etiladi, chunki "nutq tovushlarining noaniq ishlab chiqarilishi (dizartriyaning eng keng tarqalgan perseptiv xususiyati) shunchaki og'zaki artikulyatsiya muammosi emas, balki odatda hiqildoq, velofaringeal, nafas olish va og'zaki artikulyatsiya muammolari natijasidir". Shunday qilib, Yorkston va Love o'xshagan mutaxassislar nutq uchun nafas olishni nazorat qilishni rivojlantirish, fon kuchini oshirish va nutq tezligini sekinlashtirish orqali aniqroq artikulyatsiya va tushunarlikni yaxshilashga erishish mumkin deb hisoblanadi [4:10].

Strandning tadqiqotiga ko'ra, Prosodiya (nutqning intonatsion konturlari) va balandlik nazorati uchun davolash tavsiflangan [10:123,145]. Bu aytilgan so'zlar va ishlatilgan pauzalar tezligini nazorat qilish, ovozni ko'tarish va ehtimol balandlik o'zgarishini qo'llash bo'yicha mashqlarni o'z ichiga oladi. Alohida oromotor harakatlarni davolash nutqqa ta'sir qilmasligi aniqlanganligi sababli [12], barcha terapiya nutq ishlab chiqarishga qaratilgan bo'lib, funksional xususiyatga ega. Bolalikdagi dizartriya terapiyasi nutq va til terapiyasi darsliklarida tasvirlangan bo'lsa-da, uning ta'siri hozircha noma'lum.

Ushbu sharhning oldingi versiyasi (Yangi ma'lumotnoma) shuni ko'rsatdiki, erta orttirilgan dizartriya bilan og'rikan bolalar uchun terapiyaning I va II bosqichlari bo'yicha kam sonli tadqiqotlar o'tkazilgan, ammo nazorat guruhi tadqiqotlari o'tkazilmagan. Shuning uchun nutq va til terapevtlari davolash qarorlarini asoslash uchun juda kam dalillarga ega. M.Watson o'z maqolasida yozichi boyicha, boshqalar davolanishdan bosh tortishlari mumkin, chunki uning samaradorligini ko'rsatuvchi dalillar yo'q, deb ta'kidlaydi [11:133-134].

Tadqiqot metodlari. Yozma nutq og'zaki nutqning shakllanganligi, fonematik jarayonlar, ko'rish-fazoviy tasavvurlar va harakat ko'nikmalariga tayanadigan nutqiy faoliyatning murakkab shaklidir. Dizartriya bolalarda yozma nutqning buzilishi ikkilamchi xarakterga ega bo'lib, artikulyatsion motorika, nutqning fonetik-fonematik tomoni va prosodik komponentlarning buzilishida namoyon bo'ladigan markaziy asab tizimining organik shikastlanishi bilan bog'liq. Dizartriya bilan og'rikan bolalarda yozma nutqning eng keng tarqalgan buzilishlari disgrafiya va disleksiya hisoblanadi. Yozma ishlarda tovush-harf tahlili va sintezi, artikulyatsion yoki akustik jihatdan yaqin tovushlarga mos harflarni almashtirish va aralashtirish, harflar va bo'g'inlarni tushirib qoldirish va o'rnini almashtirish, so'zning bo'g'in tuzilishini buzish kabi doimiy xatolar kuzatiladi. Bu xatolar fonematik idrokning yetarli darajada shakllanmaganligini, tovushning artikulyatsion va grafik obrazlari o'rtasidagi aloqaning buzilganligini aks ettiradi.

Yozma nutq buzilishlarining paydo bo'lishida nutqning kinestetik asosining shakllanmaganligi muhim rol o'ynaydi.

Dizartriya bilan og'rikan bolalarda artikulyatsion harakatlarni anglash qiyin bo'ladi, bu esa tovushni uning grafik belgisi bilan aniq moslashtirishga to'stinlik qiladi. Bundan tashqari, ko'rish-motor koordinatsiyasining qiyinligi, yozish sur'atining tadqiqot tavsifiy-analitik usulda olib borildi.

Ilmiy adabiyotlar, logopediya va nutq terapiyasiga oid darsliklar, shuningdek, dizartriya bilan og'rikan bolalar nutqini korreksiyalash bo'yicha mavjud ilmiy tadqiqotlar tahlil qilindi. Tadqiqot jarayonida quyidagi metodlardan foydalanildi:

- nazariy manbalarni tahlil qilish va umumlashtirish;
- dizartriya bolalarda og'zaki va yozma nutq buzilishlarining tipik xususiyatlarini tavsiflash;
- logopedik amaliyotda qo'llaniladigan korreksion yondashuvlarni solishtirish.

Tadqiqot empirik tajribaga emas, balki mavjud ilmiy manbalar va amaliy kuzatishlarga tayangan holda olib borildi. sekinligi, grafomotor ko'nikmalarining beqarorligi qayd etiladi, bu esa yozma ishlarning sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Natijalar. Tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, dizartriya bolalarda yozma nutq buzilishlari asosan quyidagi ko'rinishlarda namoyon bo'ladi:

- tovush-harf tahlili va sintezining buzilishi;
- artikulyatsion yoki akustik jihatdan yaqin tovushlarga mos harflarni almashtirish va aralashtirish;
- harflar va bo'g'inlarni tushirib qoldirish yoki o'rnini almashtirish;
- so'zning bo'g'in tuzilishini buzish.

Mazkur xatolar fonematik idrokning yetarli darajada shakllanmaganligi, tovushning artikulyatsion, akustik va grafik obrazlari o'rtasidagi bog'lanishning buzilganligini ko'rsatadi. Bundan tashqari, dizartriya bolalarda mayda motorikaning sust rivojlanishi, ko'rish-motor koordinatsiyasining qiyinligi, yozish sur'atining sekinligi va grafomotor ko'nikmalarining beqarorligi aniqlanadi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, yozma nutq kamchiliklarining asosiy sabablari quyidagilardan iborat:

1. fonematik idrokning yetarli shakllanmaganligi;
2. artikulyatsion motorikaning buzilishi;
3. mayda motorikaning sust rivojlanishi;
4. markaziy asab tizimidagi nevrologik zararlanishlar.

Dizartriya bilan og'rikan bolalarda yozma nutq kamchiliklarini bartaraf etish kompleks logopedik yondashuvni talab qiladi va bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. Korreksion ish og'zaki nutqni normallashtirishdan boshlanadi: artikulyatsion motorikani rivojlantirish, tovushlarni qo'yish va avtomatlashtirish, fonematik idrok va eshitish analizini shakllantirish.

Navbatdagi bosqich tovush, bo'g'in, so'z va gap sathida lisoniy tahlil va sintezni shakllantirishdir. Tovush-harf bog'lanishlarini rivojlantirish, artikulyatsion va akustik belgilariga ko'ra o'xshash tovushlarni farqlash, bo'g'in va morfemalarni tahlil qilish ko'nikmalarini shakllantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ko'rgazmali sxemalar, taktil va kinestetik tayanchlardan foydalanish materialni puxtarok o'zlashtirishga yordam beradi. Grafomotor ko'nikmalarni korreksiyalash qo'l harakatlarining aniqligi, koordinatsiyasi va ritmikligini rivojlantirishga qaratilgan. Mayda motorikani rivojlantirish, fazoviy mo'ljal olish va ko'rish qobiliyatini rivojlantirish mashqlarini kiritish yozish sifatini oshirish va bolaning charchog'ini kamaytirish imkonini beradi.

Yozma nutq ustida ishlash diqqat, xotira va ixtiyoriy faoliyatni tartibga solishni rivojlantirish bilan chambarchas

bog'liq holda amalga oshiriladi. Shunday qilib, dizartriya bolalarda yozma nutqdagi kamchiliklarni bartaraf etish og'zaki va yozma nutq shakllariga, sensomotor va kognitiv funksiyalarga kompleks ta'sir ko'rsatishga asoslangan uzoq muddatli va tizimli jarayondir. Maqsadga yo'naltirilgan logopedik ish o'ziga xos xatolar sonini kamaytirishga, barqaror yozma ko'nikmalarni shakllantirishga va dizartriya bolalarning o'quv muvaffaqiyatini oshirishga yordam beradi.

Muhokama. Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, dizartriya bolalarda yozma nutq buzilishlarini bartaraf etish faqat yozishga qaratilgan mashqlar bilan cheklanib qolmasligi lozim. Korreksion ish kompleks va tizimli yondashuv asosida olib borilishi zarur. Avvalo og'zaki nutqni normallashtirish-artikulyatsion motorikani rivojlantirish, nutqiy nafasni shakllantirish, tovushlarni qo'yish va avtomatlashtirish muhim ahamiyatga ega.

Keyingi bosqichda fonematik idrokni rivojlantirish, tovush-harf bog'lanishlarini mustahkamlash, bo'g'in va morfemalarni tahlil qilish ko'nikmalarini shakllantirish lozim. Ko'rgazmali sxemalar, taktil va kinestetik tayanchlardan foydalanish materialni o'zlashtirishni yengillashtiradi. Grafomotor ko'nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan mashqlar esa yozish sifatini oshirish va bolaning charchog'ini kamaytirishga xizmat qiladi. Shuningdek, yozma nutq ustida ishlash diqqat, xotira va ixtiyoriy faoliyatni rivojlantirish bilan uzviy bog'liq holda olib borilishi kerak.

Yozma nutq kamchiliklarining kelib chiqish sabablari

Dizartrik bolalarda yozma nutq buzilishlari quyidagi omillar bilan izohlanadi:

1. Fonematik idrokning yetarli shakllanmaganligi – tovushlarni eshitish va farqlash qobiliyatining pastligi yozma nutqda xatolarga olib keladi.

2. Artikulyatsion motorikaning buzilishi – tovushlarning noto'g'ri talaffuzi ularning yozuvda ham noto'g'ri aks etishiga sabab bo'ladi.

3. Mayda motorikaning sust rivojlanishi – qo'l va barmoq harakatlarining noaniqligi yozuv sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

4. Nevrologik omillar – markaziy nerv tizimidagi zararlanish yozma nutqni boshqaruvchi psixik jarayonlarning yetarli ishlamasligiga olib keladi.

Yozma nutq kamchiliklarini bartaraf etish yo'llari:

Dizartrik bolalarda yozma nutqni korrektsional kompleks va tizimli yondashuvni talab etadi. Asosiy yo'nalishlar quyidagilardan iborat:

• Fonematik idrokni rivojlantirish: Tovushlarni farqlash, so'z tarkibidagi tovush o'rnini aniqlash va fonematik tahlil mashqlari yozma nutqni shakllantirishda muhim ahamiyatga ega.

• Artikulyatsion va nafas mashqlari: Artikulyatsion gimnastika va nutqiy nafasni rivojlantirish mashqlari og'zaki nutqni barqarorlashtiradi, bu esa yozma nutq uchun asos yaratadi.

• Grafomotor ko'nikmalarni rivojlantirish: Chiziqlar, geometrik shakllar chizish, nuqtalarni birlashtirish, shuningdek, mayda motorikani rivojlantiruvchi mashqlar yozish jarayonini yengillashtiradi. Bosqichma-bosqich yozma ishlar-so'zlarni bo'g'inlab yozish, vizual tayanchlardan foydalanish va individual yondashuv asosida mashg'ulotlar olib borish tavsiya etiladi.

Xulosa va tavsiyalar. Dizartriya bolalik davrida uchraydigan murakkab motor nutq buzilishi bo'lib, markaziy asab tizimining organik shikastlanishi natijasida yuzaga keladi va nutq apparati mushaklarining tonusi, kuchi hamda koordinatsiyasini buzadi. Ushbu holat nafaqat og'zaki nutqning shakllanishiga, balki yozma nutqning rivojlanishiga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Dizartriya bolalarda yozma nutq buzilishlari ikkilamchi xarakterga ega bo'lib, fonematik idrokning yetarli shakllanmaganligi, artikulyatsion motorikaning buzilishi, mayda motorikaning sust rivojlanishi hamda nevrologik omillar bilan chambarchas bog'liqdir.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, dizartriya bilan og'rigan bolalarda yozma nutqda disgrafiya va disleksiya kabi buzilishlar keng tarqalgan bo'lib, ular tovush-harf tahlili va sintezidagi xatolar, fonetik va grafik jihatdan o'xshash tovushlarni almashtirish, bo'g'in tuzilmasining buzilishi bilan namoyon bo'ladi. Bu holat tovushning artikulyatsion, akustik va grafik obrazlari o'rtasidagi bog'lanishning yetarli darajada shakllanmaganligini tasdiqlaydi.

Dizartriya bolalarda yozma nutq kamchiliklarini bartaraf etish kompleks va tizimli logopedik yondashuvni talab qiladi. Korreksion ish avvalo og'zaki nutqni normallashtirishdan boshlanib, fonematik idrokni rivojlantirish, artikulyatsion va nafas mashqlarini bajarish, grafomotor ko'nikmalarni mustahkamlash hamda kognitiv jarayonlarni rivojlantirish bilan izchil davom ettirilishi lozim. Ushbu bosqichma-bosqich yondashuv yozma nutqdagi o'ziga xos xatolar sonini kamaytirishga, barqaror yozma ko'nikmalarni shakllantirishga va dizartriya bolalarning o'quv faoliyatidagi muvaffaqiyatini oshirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar

1. Архипова Е.А. Стёртая дизартрия у детей. Учебное пособие для студентов вузов: – Москва: Астрель; Владимир: ВТК, 2008
2. Филичева Т.Б., Чиркина Г.В. Устранение общего недоразвития речи у детей дошкольного возраста: практическое пособие. – Москва: «АЙРИС-ПРЕСС», 2007.
3. Корнев А.Н. Дислексия и дисграфия у детей. – Санкт-Петербург: «Гиппократ» 1995.
4. Love R.J. Childhood motor speech disability. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall. 1992.
5. Luria A.R. The working brain: An introduction to neuropsychology. Basic Books. 1973.
6. Левина Р. Э. Основы теории и практики логопедии. – Москва: «Просвещение», 2005.
7. Мастюкова Е.М. Ребенок с отклонениями в развитии. – Москва: «Просвещение», 1992.
8. Nordberg A. Dysarthria in children with cerebral palsy: Prevalence and characteristics. // Journal of Speech, Language, and Hearing Research, 56(4), 2013. – P. 1201–1212.
9. Peteram B. Neurological causes of speech and language disorders in childhood. // International Journal of Language & Communication Disorders, 36(Suppl.), 2001. – P. 205-210.
10. Strand E. A. Treatment of motor speech disorders in children. In D.E.Yoder & R.J.Kent (Eds.), Motor speech disorders. Baltimore, MD: Paul H. Brookes. 1995. – P. 123-145.
11. Watson M. Evidence-based practice in childhood dysarthria intervention. // Speech, Language and Hearing, 18(3), 2015. – P. 133-141.
12. Волкова Л.С. Логопедия. – Москва: «Владос», 2009.